

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

BUGU
Journal of Language and Education

6/3, 251-269

TÜRKİYE

Makale Geliş Tarihi: 09.06.2025

Makale Kabul Tarihi: 09.09.2025

Fakirullahoğlu, M. A. İ. (2025). Kazak Türkçesindeki “tört tülük” hayvanlarla ilgili hastalık adlandırmaları. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 6(3), 251-269. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.1192>

KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ “TÖRT TÜLİK” HAYVANLARLA İLGİLİ HASTALIK ADLANDIRMALARI

Öğr. Gör. Dr. Muhammed Ali İsmail FAKİRULLAHOĞLU

Yalova Üniversitesi m.fakirullahoglu@yalova.edu.tr ORCID

Öz

Bozkır kültürü ve konargöçer yaşam biçiminin doğal bir sonucu olarak hayvancılık, Kazak Türklerinin temel geçim kaynakları arasında yer almıştır. Konargöçer yaşam tarzını benimsemiş Kazak Türklerinin kültüründe, “tört tülük” (at, sığır, deve, koyun-keçi) olarak adlandırılan hayvanların yeri ve önemi büyüktür. Türkoloji sahasında hastalık adlandırmalarına dair zengin dilsel verinin bulunduğu ve bu veriler üzerinde çok yönlü araştırmalar yapıldığı bilinmektedir. Diğer yandan, Kazak Türkçesinde “tört tülük” hayvanlara özgü hastalıkların etraflıca incelenmediği görülmüştür. Bu çalışmada, halk hekimliği temelinde “tört tülük” hayvan türlerinin hastalık adlandırmaları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı, “tört tülük” kavram alanı kapsamında, bu hastalık adlarının söz varlığını ortaya çıkarmak ve bu adlandırmaları yapı, köken ve anlam bakımından incelemektir. İnceleme materyali, Kazak Türkçesine ait temel sözlüklerden derlenmiş; oluşturulan örneklem esasında bu adlandırmalar ayrıntılı bir semantik sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Çalışmada, modern veterinerlik terminolojisiyle ilgili hastalık adlandırmaları kapsam dışı bırakılarak, yalnızca halk arasında kullanılan yerel hastalık adları ele alınmıştır. Elde edilen verilerle ilgili adlandırmaların kullanım alanları ve tarihi dil gelişimleri ortaya konulmuştur. Bu sayede, Kazak Türkçesindeki “tört tülük” hayvanlarla ilgili pek çok hastalık adının tarihi Türk dillerindeki izlerine ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçeleri, Kazak Türkçesi, tört tülük, adlandırma, hastalık adı.

DISEASE NAMING IN KAZAKH TURKISH RELATED TO ‘TÖRT TÜLİK’ ANIMALS

Abstract

As a natural result of steppe culture and the nomadic way of life, animal husbandry has been among the basic sources of livelihood for the Kazakh people. In the culture of the Kazakh Turks who adopted a nomadic lifestyle, the animals called “tört tülük” (horse, cattle, camel, sheep-goat) hold a significant place and importance. It is known that there is rich linguistic data regarding the naming of diseases in the field of Turkology, and that multifaceted research is conducted on this data. On the other hand, it has been observed that diseases specific to “tört tülük” animals have not been studied thoroughly in Kazakh

BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 6(3), 2025, 251-269, TÜRKİYE

Turkish. In this study, emphasis has been placed on the naming of diseases of “tört tülik” animal species, based on folk medicine. The aim of the study is to reveal the vocabulary of these disease names within the conceptual field of “tört tülik” and to examine these namings in terms of structure, origin, and meaning. The study material was compiled from the main dictionaries of Kazakh Turkish; based on the created sample, these namings were subjected to a detailed semantic classification. In the study, disease namings related to modern veterinary terminology were excluded, and only local disease names used among the public were addressed. Based on the obtained data, the areas of use and historical linguistic developments of the relevant namings have been presented. In this way, the traces of many disease names related to “tört tülik” animals in Kazakh Turkish have been found in historical Turkic languages.

Keywords: North-Western (Kypchak) Turkish dialects, Kazakh Turkish, tört tülik, naming, disease name.

Ø. Giriş

Kazak Türkleri, tarihsel süreçte konargöçer yaşam tarzını benimseyen Kıpçak Türk boylarından biridir. Bozkır kültürü ve konargöçer yaşam biçiminin doğal bir sonucu olarak hayvancılık, Kazak Türklerinin temel geçim kaynakları arasında yer almıştır. Asırlar boyunca, Kazak Türkleri yetiştirdikleri hayvanlar içerisinde özellikle “at, sığır, deve, koyun-keçi”ye özel bir önem vermiş ve bu hayvan türlerini “tört tülik” kavramıyla adlandırmışlardır (Egamberdiyev ve Akhantaeva, 2023, s. 120). Kazak Türkçesinde “büyük ve küçük baş hayvanların genel adı” (Koç vd., 2019, s. 594) olarak tanımlanan *tülik* kelimesinin tek başına kullanımı yaygın olamamakla beraber bu kavram daha çok *tört* “dört” ön adıyla ifade edilmektedir.

Kazak Türkçesinde leksik anlamı farklı tekrarlarla kurulan bu yapıdaki, *azık-tülik* “yiyecek içecek maddeleri”, *kiyim-keşek* “giyim kuşam elbise”, *jebir-jesir* “fakir fukara” gibi birçok söz öbeğine sıklıkla rastlanmaktadır. Ayrıca Kazak Türkçesinde bu genel adlandırma, aynı zamanda hayvanların dişisini, erkekini, yavrusunu ve türlerini de içermektedir (Kaplankıran, 2017, s. 40). Kosıbayev (2013, s. 1053), “tört tülik” ifadesinin aslında “dört tüylü” anlamına geldiğini, bu kullanımda dört adet tüyü olan bir hayvanı değil, özellikle tüylü hayvanlar içinde özellikle bu dört farklı türü (at, deve, inek, koyun-keçi) işaret ettiğini belirtmektedir. Bir başka deyişle “tört tülik” söz öbeği esasen “dört (çeşit) tüylü (hayvan) anlamını karşılamaktadır. Bu kavram, Türk kültüründe zenginlik ve bereketin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Kosıbayev, 2013, s. 1053).

Kazak Türkçesinde “tört tülik” olarak adlandırılan at, deve, sığır, koyun ve keçi gibi hayvanların birçok özelliğini ifade eden leksik birimler, Kazak Türkçesinde zengin bir söz varlığını oluşturmaktadır. Bu söz varlığı içerisinde, Kazak Türklerinin kültürel mirasından izler taşıyan, halk hekimliği temelli hayvan hastalıkları da önemli bir yer tutmaktadır. Öte yandan son dönemlerde yabancı kökenli hastalık terimlerinin yaygın şekilde kullanımı, bu alandaki geleneksel terminolojinin unutulmasına neden olmaktadır. Bu durum, söz konusu kültürel dil mirasının derlenmesi, korunması ve gelecek nesillere aktarılması bakımından önem arz etmektedir. Diğer taraftan, konuyla ilgili mevcut literatür incelendiğinde, Türkiye’de Kazak Türkçesi sahasında “tört tülik” hayvanlara ilişkin hastalık adlandırmalarını konu alan kapsamlı ve müstakil bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir.

Bu çalışmada, “tört tülik” kavram alanı kapsamında hayvan hastalıklarına dair adlandırmalar, yapı, anlam ve köken bakımından değerlendirilecektir. Konuyla ilgili dil malzemesi, Kazak Türkçesinin bazı temel sözlüklerinin taranmasıyla tespit edilmiştir. Bu temel

sözlükler içerisinde öncelikle, Kazak Türkçesinin söz varlığını önemli ölçüde barındıran *Qazaq Ądebiy Tiliniñ Sözdigi* “Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü” (2011) taranmış ve elde edilen veriler fişlenmiştir. Ardından bu veriler, *Qazaq Sözdigi: Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi* “Kazakça Sözlük: Kazak Dilinin Tek Ciltlik Büyük Açıklamalı Sözlüğü” (2013), A. Kuralulı’nın *Qazaq Dästirli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi* “Kazak Geleneksel Kültürünün Ansiklopedik Sözlüğü” (1997) ve *Mal Şarwaşılıǵına, Eginşilikke, Añsılıqqa Baylanıstı Terimder Men Söz Tirkesteriniñ Tüsindirme Sözdigi* “Hayvancılık, Ziraat Ve Avcılıkla İlgili Terimler ve Kelime Öbeklerinin Açıklamalı Sözlüğü” (2007) adlı çalışmalarla karşılaştırılmıştır.

Çalışmaya konu olan adlandırmaların Kazak Türkçesindeki karşılıkları, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmanın kapsamı gereği, Kazak Türkçesine özellikle son yüzyılda geçmiş olan Latince ve diğer yabancı kökenli modern veterinerlik terimleri, bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca A. Kuralulı’nın (1997) çalışmasından yararlanılarak “tört tülük” kavram alanına ait hayvan hastalıkları başlıkları belirlenmiş ve kavram alanlarına göre sınıflandırılmıştır. Çalışmada ele alınan hastalık adlarının, Türk dilinin tarihî dönemlerindeki kullanımlarına yer verilmiş ve mümkün olduğunca temel köken bilgisi sözlüklerine atıfta bulunulmuştur.

1. At Hastalıkları ile İlgili Adlandırmalar

alaqaraq (алақарақ): Atta rastlanan bir hastalık türü (KETS/I, s. 354). [*< ala* ‘çok renkli, benekli, alacalı, lekeli’ (ED, 126; EUTS, 10) + *karak* ‘göz bebeği’ (ED, 652; EUTS, 167)].

bögen (Бөген): Genç atların kuyruk ve yelelerinde görülen, atın bu kıllarının dökülmesine ve zayıflamasına neden olan, kaşıntılı bir hastalık türü (KETS/III, s. 525); atın kuyruğunda görülen kaşıntılı bir hastalık türü (Kuralulı, 1997, s. 191). [*< *gök* ‘yeşil’ < *göv* < **böğ* + *(e)n* ‘Koyun, keçi bol ot yediği gün bıraktıkları iri yumuşak pislik, koyunlarda görülen ishal’ (Gülensoy, 2007, s. 171)¹].

buğımala (бұғымала): At yavrusunda görülen bir çeşit hastalık (KETS/III, s. 628) [*< Moğ. *bogum-a* ‘zehirli apse veya çiban, sirpençe’ (Lessing, 2017, s. 159). < Kzk. **buğım+al+a* (?); krş. < *boğ-* < *buw-* ‘boğmak’ < **buğ-(i)-mAl+A* (?); *boğ-* “boğmak” fiilinin sonundaki /-ğ/ ünsüzü, Kazak Türkçesinde tonlu /w/ ünsüzü şeklinde görülmektedir. Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde kesin bilgiye rastlanılmamıştır. Kelimenin kökeni tartışmaya açıktır].

burlıǵuw (бұрлығы): Atın binicilikte uygunsuz kullanımından kaynaklanan hastalık (KETS/III, s. 734). [*< *bur-* ‘burmak, bürkmek’ (ED, 355) + *(Ilk/q)+U/(A)w²*].

jalmañ (жалмаң): Genellikle atlarda, bazen de büyükbaş hayvanlarda görülen, yedikleri otu yutamamaları ve otun boğazlarında kalması sonucu ortaya çıkan bir hastalık (KETS/V, s.

¹ Yeşil ot tüketiminin hayvanlarda ishale sebep olması, bu adlandırmanın gramatikal gelişimini Gülensoy’un (2007, s. 171) açıkladığı biçimde değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, adlandırmanın -*GAñ* sıfat-fiil ekiyle kurulmuş olma ihtimali, varsayımsal bir fiil tabanının varlığını gerektirmekte ve bu varsayım izaha muhtaçtır.

² Eski Türkçede +*AGU* şeklinde görülen bu ek, çokluk, topluluk ve ortaklık belirten isimler meydana getirir. Kıpçak Türk lehçelerinde, ekin bünyesindeki /g, ğ/ ünsüzlerinin sızcılaşmasıyla /v/ şeklini aldığı görülmektedir (Güner, 2020, s. 106). Kazak Türkçesinde +*U/(A)w* şeklinde karşımıza çıkan bu ek, yediye kadar olan sayılara eklenerek topluluk sayıları oluşturur. Ayrıca, organ adlarına gelerek o organla ilgili hastalık adları türetme işlevi de görmektedir.

662; Kuralulu, 1997, s. 196)³. [*< *jala-* (*< yalğa-*) ‘yalamak’ (ED, 926; EUTS, 281) + *-mAn*⁴; krş. *< Çağ. yalman* ‘tiz, keskin, kesici’ (Ünlü, 2013, s. 1225)].

jamandat (жамандат): Atlarda irinli, oldukça bulaşıcı ve ödemli şişliklere yol açan hastalık (KETS/V, s. 691; Kuralulu, 2007, s. 19); attı görülen çok bulaşıcı bir hastalık (Kuralulu, 1997, s. 196). [*< yaman* ‘kötü, fena, korkunç, şeytan’ (ED, 937; EUTS, 283) *< jaman+DA-(I)t*].

jatalaq (жатаалақ): Kalitesiz yem ve kirli su tüketimi nedeniyle atlarda görülen bir hastalık (KETS/VI, s. 184; Kuralulu, 2007, s. 20). [*< yat-* ‘yatmak, uzanmak; belli bir vaziyet almak’ (ED, 884; EUTS, 290) + *AlA-q* *< Çağ. yatalaq* ‘mariz, hasta’ (Ünlü, 2013, s. 1240)].

jelqabıq (желқабық): Attı görülen bir tür hastalık (KETS/VI, s. 298). [*< yel ~ yil* ‘yel, rüzgâr’ (ED, 916; EUTS, 296) + *kap-ıq* ‘kabuk’ (Blagova vd., 1997, s. 165; Räsänen, 1969, s. 215)].

jeltoqım (желтоқым): Atın sıcaklık değişimlerine maruz kalmasından kaynaklanan hastalık (KETS/VI, s. 306; Kuralulu, 1997, s. 197; 2007, s. 21). [*< yel ~ yil* “yel, rüzgâr” (ED, 916; EUTS, 296) + Çağ. *toqım* (*< Moğ.*) ‘palan, semer’ (Ünlü 2013, s.1143); Kzk. *toqı-m* ‘semer, teğelti’; Moğ. **tohum* ‘kıl veya deriden yapılmış eyer kolanı’ (Lessing, 2017, s. 984)]⁵.

jemtüsuw (жемтүсу): Atın toynağında görülen bir hastalık (KETS VI, s. 318; Kuralulu, 1997, s. 197; 2007, s. 21). [*< *yè-m ~ yi-m* ‘yem, yiyecek, yemek’ (ED, 934; EUTS, 296) + *tüş-* ‘düşmek, ölmek, inmek, konmak’ (ED, 560; EUTS, 259) + *U/(A)w*].

kiyeñki (киеңкі): 1. Kısırlıklarda, parazit organizmaların neden olduğu ve cinsel temas yoluyla bulaşan bir at hastalığı. 2. mec. İnatçı, kaprisli (KETS/VIII, s. 20; Kuralulu, 1997, s. 200; 2007, s. 26). Kelimenin kökeni belli değildir.

kiyizqurt (киізқырт): Atlarda görülen bulaşıcı bir hastalık türü (KETS/VIII, s. 42). [*< kidiz* ‘keçe’ (ED, 707; EUTS, 109) (*< kiyiz*) + *kurt* ‘böcek, solucan, kurt’ (ED, 648; EUTS, 188)].

köksaw (көксау): Çoğunlukla atlarda solunumda güçlük, kısa soluk alıp verme gibi belirtilerle ortaya çıkan akciğer hastalığı (KETS/VIII, s. 242; Kuralulu, 1997, s. 200; 2007, s. 26); ‘verem, tüberküloz’ (Koç vd., 2019, s. 260) [*< kök* ‘mavi, gök rengi; sema, gök’ (ED, 708; EUTS, 114) + *-sağı* *< -sav* (?) (Blagova vd., 1997, s. 94); krş. **kök* ‘göğüs’ *< *kök+üz* *< köküüz* ‘*göğüs(ler)’ *> ‘göğüs’* (Stachowski, 2019, s. 160; Uçar, 2022, s. 144) *< *kök+sA-U/(A)w*].

qaraqaptal (қарақаптал): Damızlık erkek atlarda görülen cinsel hastalık (KETS/IX, s. 327; Kuralulu, 1997, s. 205; 2007, s. 30). [*< kara* ‘kara, siyah; karanlık’ (ED, 643; EUTS, 1167) + *kaptal* ‘at eyerinin iki yan örtüleri’ (Toparlı vd., 2019, s. 121); *kaptal* ‘yan, taraf, yakın, sağ sol, kapı’ (Ünlü 2013, s. 577); krş. *< Moğ. *habtasu(n)* ‘tahta, kereste; tahtadan baskı kalıpları,

³ Bir hayvan yemi yutamadığında, boğazındaki yemi çıkarmak veya rahatlamak için dilini sürekli dışarı çıkarıp yalayabilir ya da boğazını yalamaya çalışır. Dolayısıyla, hastalığın isminin **jala-* (*< yalğa-*) ‘yalamak’ eyleminden türemesi, hastalığın adının bizzat hayvanın bu davranışından esinlenerek konulduğunu düşündürmektedir.

⁴ Clauson (2017, s. 127), “*Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler*” başlıklı çalışmada, *-mAn* ekinin işlevi kesin olarak belli değildir. İsimden isim yapan bir ek olarak, *köz* (kor) kelimesinden *közmen* (közde pişmiş ekmek) örneğini verir. Clauson, bu ekin zamanla işlevini yitirdiğini ve daha sonra Farsçadan gelen, “benzer” anlamını taşıyan *-mand* ekinin ikinci şekli olarak ortaya çıktığını belirtir. Türk *> Türkmen* örneği, bu sonradan ortaya çıkan durumu gösterir. Ayrıca, fiilden isim yapan bir ek olan *-mAn*’ın işlevinin de belirsiz olduğunu ve *ört-* fiilinden *örtmen* (örtü, battaniye) kelimesini türettiğini ekler.

⁵ Bize göre bu adlandırma, atın üzerinde semer veya palan varken ani ve sert hava koşullarına (özellikle rüzgâra) maruz kalması sonucu ortaya çıkan bir rahatsızlığı tanımlıyor olabilir. Atın sırtının hassas olması ve terli iken rüzgâra açık kalması, hastalığın ana nedenine işaret ettiğini söylemek mümkündür.

arasında Moğolca ve Tibetçe kitapların saklandığı tahta plaklar; kitap kapağı, belge ya da mektuplar için dosya; cilt, sayı; bağa, kaplumbağa kabuğu' (Lessing, 2017, s. 1066)].

qaraqarın (қарақарын): Atta görülen iç hastalık (KETS/IX, s. 327)⁶. [*qara* 'kara, siyah; karanlık' (ED, 643; EUTS, 1167) + *karın* 'karın' (ED, 661; EUTS, 168)].

qaratalaq (қараталақ): Atın bağırsaklarında üreyen bakterinin neden olduğu hastalık; şarbon, yanıkara (KETS/IX, s. 354; Kuralulı, 1997, s. 205; 2007, s. 30); büyükbaş hayvanlarda görülen bir hastalık türü (Koç vd., 2019, s. 317). [*qara* 'kara, siyah; karanlık' (ED, 643; EUTS, 1167) + *talak* (< *tal*+*ak*) 'dalak' (ED, 495)].

qolaw (қолау): Atın yavrusunun (tay 'iki yaşını tamamlamamış at yavrusu', qunan 'üç yaşındaki erkek at') bacaklarında topallıkla kendini gösteren bir hastalık (KETS/IX, s. 725; Kuralulı, 1997, s. 207; 2007, s. 33). [**kolav* 'uzun süreli binicilik aktivitesi nedeniyle yorgun düşen ve topallayan at' (Räsänen, 1969, s. 278); **kula-* 'düşmek, aşağı yuvarlanmak, yıkılmak'+ -v (-w)].

quwjawırın (қужауырын): Atın gereksiz (çok fazla) binilmesinden kaynaklanan hastalık türü (KETS/X, s. 196); atta görülen bir hastalık adı (Kuralulı, 1997, s. 209; 2007, s. 34); çok binilmekten atın sırtında oluşan yara, yağır (Koç vd., 2019, s. 352)⁷. [**kuv* 'soluk, renksiz, solgun; kuru, kurumuş' (CC II, 58a/3c; 60a/10) (Argunşah ve Güner, 2022, s. 635) + *yağrı-* (< *jawır-*) 'atın sırtı yara olmak' (Yıldırım, 2017, 362; ED, 906) < DLT *yağrın* ~ *yarın* (< *jawırın*) 'kürek kemiği' (Atalay, 1999, s. 729; ED, 970)].

quwtuyaq (қутұяқ): Atların toynaklarının dış kısmında pullanma, çatlama ve toynak çevresinde şişlik belirtileri ile görülen bir hastalık (KETS/X, s. 209; Kuralulı, 1997, s. 209; 2007, s. 34); atların tırnaklarında görülen bir hastalık (Koç vd., 2019, s. 353)⁸. [**kuv* 'soluk, renksiz, solgun; kuru, kurumuş' (CC II, 58a/3c; 60a/10) (Argunşah ve Güner, 2022, s. 635) + *tuyaq* (< Kzk. *tuyaq*); DLT 'at tırnağı, hayvan tırnağı, tuynak' (Atalay, 1999, s. 664; ED, 568)].

qırşanqı (қыршаңқы): 1. Atlarda görülen bulaşıcı bir cilt hastalığı (uyuz). 2. mec. İnatçı, aksi; iğneleyici, sivri dilli (kimse) (KETS/X, s. 610); atlarda görülen uyuz hastalığı (Kuralulı, 1997, s. 211; 2007, s. 37); 1. Atlarda görülen bir tür deri hastalığı. 2. mec. İnatçı, aksi (kimse) (Koç vd., 2019, s. 375). [**kırça-* ~ **kurça-* ~ *kırçı-* 'kaşımak' < **kırça-η+ğı* < *kırçañğı* 'uyuz hastalığı; kel, dazlak' (Dıbo vd., 2000, s. 244; Räsänen, 1969, s. 266)].

mandam (маңдам) < (?): Atların boynunun iki yanında ve boğazının altında şişliklere (bezelere) neden olan ve bu şişliklerin zehirli yaralara dönüştüğü bulaşıcı bir hastalık (KETS/XI, s. 57); atların vücudunda delikler ve derin yaralar oluşturan bulaşıcı bir hastalık

⁶ *Qara* kelimesi, sadece renk anlamında değil, aynı zamanda "kötü, uğursuz, ölümcül" anlamında da kullanılabilmektedir. Bu bağlamda "kara karın", "ölümcül karın hastalığı" veya "uğursuz karın ağrısı" gibi bir anlama gelmesi doğal bir durumdur. Birleşik yapıyı oluşturan *kara* kelimesi, hastalığın tehlikeli veya ölümcül sonuçlarına dolaylı şekilde atıfta bulunmaktadır.

⁷ Birleşik yapıdaki bu adlandırmada *quw*: "soluk, renksiz, kurumuş" ve *yağrı-* / *jawır-*: "atın sırtının yara olması" anlamındaki bu iki kelime birleştiğinde ortaya çıkan anlam, hastalığın tam olarak ne olduğunu çok net bir şekilde tarif etmektedir. Kazak Türkçesinde bu adlandırma "kurumuş, soluk yara" veya "soluklaşmış sırt yarası" gibi bir anlama gelmektedir.

⁸ Kanaatimizce bu hastalık adının bu şekilde konulmasının sebebi, atların toynaklarında görülen kuruma, pullanma ve çatlama gibi belirtilerle doğrudan ilişkilidir. Bu adlandırma, hastalığın görsel durumuna ve vücuttaki yerine odaklanarak, onu net bir şekilde ifade eder. Dolayısıyla hastalığın fiziksel görünümünü (kuruluk, çatlama) ve vücuttaki yerini (toynak) birleştirerek, halk dilinde sıkça rastlanan, gözleme dayalı ve pratik bir isimlendirme biçimidir.

(Kuralulu, 1997, s. 212; 2007, s. 38). [Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin kökeni tartışmaya açıktır.]

mañdam (маңдам) < (?): At, eşek ve katırlarda görülen, iltihaplı deri yoluyla lenf düğümlerinin ve damarlarının hasar gördüğü bulaşıcı, kronik bir hastalık (KETS/XI, s. 69). [Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin kökeni tartışmaya açıktır.]

mañqa (маңқа): At ve benzeri hayvanlarda görülen çok tehlikeli bulaşıcı bir hastalık (KETS/XI, s. 69); atta görülen bulaşıcı bir hastalık (Kuralulu, 1997, s. 212; 2007, s. 38). [< **mañ* + *k/qA* < *mañqa* ‘genizden konuşan; sakağı, ruam’ (Blagova vd., 2003, s. 37-40); krş. ET. (Uyg.) *mañ-* ‘adımlamak’, *mañ* ‘adım’ ikili kök (ortak kök); *mañqa* ‘sümük’ (Radloff, 1911, IV, s. 2007)].

saqaw (сақай): Kulunda (altı aylık tay) ve küçük yaştaki atlarda dilin ve boğazın şişmesiyle görülen bir hastalık (KETS/XII, s. 556; Kuralulu, 1997, s. 219 2007, s. 42); ‘peltek’ (Koç vd., 2019, s. 490) [< Moğ. (?) **sahagu* ~ *sahuu* ‘ruam hastalığı, sakağı, hayvan nezlesi, donaca’ (Lessing, 2017, s. 818; Gülensoy, 2007, s. 716; Kaydar, 2014, s. 94)].

sarisolma (сарысолма): Atta görülen bir hastalık türü (KETS/XII, s. 725). [< *sarığ* (< *sarı*) ‘sarı’ (ED, 848; EUTS, 197) + DLT **sol-mak* < *soluş-mak* ‘solmak, yaş meyve veya sebze tazeliğini kaybetmek’ (Atalay, 1999, s. 529) + -*mA*].

sasıqtaban (сасықтабан): Atın toynağının iltihaplanması ve çürümesiyle oluşan bir hastalık türü (KETS/XII, s. 734)⁹. [< *sası-* ‘çürümek, kokmak; fenalaşmak’ (ED, 855; EUTS, 198) < *sasığ* ‘çürük, kokmuş, fena’ (ED, 856; EUTS, 198) + *tapan* ‘taban’ (ED, 441)].

sendelme (сенделме): Delibaş (dönme) hastalığına benzeyen bir tür at hastalığı (KETS/XIII, s. 155). [< **sendel-* ~ **sandal-* ~ **sendele-* ‘boşuna dolaşmak, gezmek’ (Blagova vd., 2003, s. 252) + -*MA*].

som (сом) < (?): Atlarda görülen hastalık türü (KETS/XIII, s. 265); atlarda görülen bir tür yara (Koç vd., 2019, s. 513). [Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin kökeni tartışmaya açıktır].

şubırtpa (шұбыртпа): 1. Bulaşıcı bir at hastalığı. 2. Topalan (şarbon, yanıkara) hastalığının yerel adı (KETS/XIV, s. 447; Kuralulu, 1997, s. 221; 2007, s. 55). [< **şub* ‘yansıma kelime’ + *Ir-* < *şubır-* ‘1. Birbiri ardına gitmek, kalabalık yığınlar hâlinde peş peşe ilerlemek (insan veya hayvan hk.). 2. Avare şekilde başı boş dolaşmak, özgür olmak. 3. (Ter, salya) akmak’ (KETS/XIV, s. 446) < *şubır-t-* 1. İnsanları, çocukları birbirinin ardından sürükleyerek götürmek, yormak. 2. Çoğaltmak, uzatmak, kaplamak. 3. Sözü kesmeden, aralıksız devam ettirerek üst üste söylemek, bastırmak’ (KETS/XIV, s. 446) -*MA*].

tisew (тісей): Yavru atlarda görülen bir tür diş hastalığı (KETS/XIV, s. 636; Kuralulu, 1997, s. 214; 2007, s. 52). [< *tiş* ‘diş’ (ED, 557; EUTS, 241) + *U/(A)w*].

tolaw (толай): Atlarda görülen bir hastalık türü (KS, s. 1255). [< Moğ. **tulay* ‘damla hastalığı, gut, mafsalsal hastalığı, mayasıl’ (Lessing, 2017, s. 996)].

⁹ Hastalığın adının bu şekilde konulmasının sebebi, atın tırnağının iltihaplanması ve çürümesiyle ortaya çıkan kötü kokunun ve bu durumun atın tabanında meydana gelmesinin doğrudan gözlenmesidir. Bu bağlamda birleşik yapıdaki *sasıqtaban*, hastalığın belirgin fiziksel belirtisini (koku ve çürüme) ve vücuttaki yerini (taban) birleştirerek, hastalığı son derece açık ve akılda kalıcı bir şekilde tanımlamaktadır.

2. Sığır Hastalıkları ile İlgili Adlandırmalar

aqbaupaq (ақбайпақ): Sığırlarda görülen bulaşıcı bir hastalık; sığır vebası (KETS/I, s. 443; Kuralulı, 1997, s. 183; 2007, s. 4). [< *aq* ‘beyaz, ak’ (ED, 75; EUTS, 9) + **baynaq* ~ *bañaq* ‘gübre’ (ED, 350)].

awsıl (аусыл): 1. Çift toynaklı hayvanlarda (sığır, koyun) ayağın topallaması ve ağızdan salya akmasıyla kendini gösteren bulaşıcı bir hastalık. 2. Hızlı yayılan bulaşıcı hastalık. (KETS/II, s. 181; Kuralulı, 1997, s. 186; 2007, s. 9); genellikle inek, koyun gibi hayvanlarda görülen ve ayağı topallayıp ağızdan salya akıttığı bir bulaşıcı hastalık (Koç vd., 2019, s. 55). [< *av* ‘av, av hayvanı’ (ED, 3; EUTS, 25) + *sıl* eki].

aynalşıq (айналшық): Sığır yavrularında yerinde duramama ve sürekli dönme hareketiyle görülen bir hastalık türü (KETS/I, s. 166)¹⁰. [< *ayla-* ‘çevirmek, dönmek’ < *aylan-* ~ *aynal-* ‘dönmek, dolanmak, çevrilmek’ (Sevortyan, 1974, s. 109-110; Wilkens, 2021, s. 90) + -*şlk/q*]

baupaq (байпақ): Sığırlarda görülen bir tür toynak hastalığı (KETS/II, s. 600)¹¹. [< **baynaq* ~ *bañaq* ‘gübre’ (ED, 350); krş. DLT *mayak* ‘hayvan gübresi’ (Atalay, 1999, s. 408). Kelimenin kökü tartışmalıdır. Kelime ile ilgili ayrıca bk. (Ayazlı, 2018)].

bögüw (бөгу): Kısa zamanda kendini gösteren ve kronik formlarda seyreden sağmal sığır hastalığı (KETS/III, s. 530; Kuralulı, 1997, s. 191; 2007, s. 13). [< **gök* ‘‘yeşil’ < *göv* < **bög* + (*eyn* ‘koyun, keçi bol ot yediği gün bıraktıkları iri yumuşak pislik, koyunlarda görülen ishal’ (Gülensoy, 2007, s. 171) + *U/(A)w*].

müyizgek (мүйізгек): 1. Sığırın vajinasında iltihaplanmaya yol açan ve enfekte olan boğayı başka bir hastalığa yakalanmaya yatkın hâle getiren bulaşıcı bir hastalık. 2. Çiftleşmeye hazır olmasına rağmen yavru vermeyen çift hörgüçlü dişi devenin yavru çıkış yerinin iç kenarında meydana gelen kıkırdak hastalığı (KETS/XI, s. 380); genellikle sığırlarda görülen bulaşıcı bir hastalık (Kuralulı, 2007, s. 39)¹². [< *müñüz* ~ *müyüz* ‘boynuz’ (ED, 352; EUTS, 134) + *GAK/q* < DLT *müñüzgek* ‘çalışma yüzünden elde peyda olan katılık, nasır’ (Atalay, 1999, s. 418; ED, 771)].

şanışqaq (шанышқақ): Sığırdaki görülen hastalık (KETS/XV, s. 243; Kuralulı, 2007, s. 53). [< *sanç-* ‘sançmak, mızraklamak, batırmak, saplamak, dürtmek’ (Atalay, 1999, s. 487; ED, 835; EUTS, 196) + -*GAK/q*].

3. Deve Hastalıkları ile İlgili Adlandırmalar

aqbas (ақбас): 1. Develerde görülen, baş bölgesinde yaralara, göğüs bölgesinde şişliğe ve şiddetli kaşıntıya neden olan bulaşıcı bir hastalık; deve uyuzu. 2. Atın toynağına yerleşen bir kurt (tenya) nedeniyle toynakta şişme şeklinde görülen at hastalığı. 3. Deve ve atın toynağında

¹⁰ Bu adlandırma, bir hastalığı doğrudan hayvanın gösterdiği fiziksel davranışla tanımlar. Hastalığın teşhisi için en önemli ipucu olan sürekli dönme hareketi, kelimenin kendisine adını verdiği görülmektedir.

¹¹ Hastalığın doğrudan gübreyle temas sonucunda ortaya çıkması veya hastalığın belirtilerinin (örneğin iltihaplı, kirli bir görünüm) gübreyle benzeridir. Hastalığın sığır toynaklarında görülmesi, hayvanın sıklıkla gübrelili ortamlarda bulunmasıyla doğrudan bir bağlantı kurmaktadır.

¹² Bu adlandırma, hastalığın neden olduğu belirtilerin, boynuz gibi sert ve katı bir yapıya benzerinden kaynaklanıyor olabilir. Özellikle, “çiftleşmeye hazır olmasına rağmen yavru vermeyen çift hörgüçlü dişi devenin yavru çıkış yerinin iç kenarında meydana gelen kıkırdak hastalığı” tanımı, bu bağlantıyı daha da güçlendiriyor. Bu durum, dokunun sertleşmesi, nasırlaşması veya boynuzsu bir hal alması anlamına gelebilir. DLT’deki “nasır” anlamının da bu yorumu desteklediği görülmektedir.

çıkan yara (KETS/I, s. 236; Kuralulı, 2007, s. 5)¹³. [*< ak ‘beyaz, ak’ (ED, 75; EUTS, 9) + ba:ş ‘yara’ (ED, s. 376; Atalay, 1999, s. 73)]*].

aqşelek (ақшелек): Daha çok develerde görülen, ancak nadiren de olsa köpek ve kedilerde de rastlanabilen bulaşıcı bir hastalık (KETS/I, s. 287; Kuralulı, 1997, s. 183; 2007, s. 4). [*< ak ‘beyaz, ak’ (ED, 75; EUTS, 9) + < *şelek (< şelek)¹⁴ ‘kap, kova’ (Räsänen, 1969, s. 104)]*].

alagülük (алагүлік): Devede görülen bir tür hastalık (KETS/I, s. 343; Kuralulı, 1997, s. 183; 2007, s. 4). [*< ala ‘çok renkli, benekli, alacalı, lekeli’ (ED, 126; EUTS, 10) + külük ‘çabuk, hızlı, çevik’ (CC II, 57b/6) (Argunşah ve Güner, 2022, s. 636) < Kzk. gülük]*].

alaküyek (алакүйек): Devede görülen bir tür hastalık (KETS/I, s. 348). [*< ala ‘çok renkli, benekli, alacalı, lekeli’ (ED, 126; EUTS, 10) + *küy- (~ köy-) ‘yanmak, köymek’ (EUTS, 14) + -Ak/q]*].

baqana (бақана): Devede görülen bir tür hastalık (KETS/II, s. 626). [*< *baqañak ‘çatal tırnaklıların iki tırnakları arası ve iki tırnaktan her biri’; baqanuk ‘at tırnaklarının ortasındaki tümsecik et parçası’; baqayak ‘çatal tırnaklıların iki tırnakları arası ve iki tırnaktan her biri’; baqayuk ‘at tırnaklarının ortasındaki tümsecik et parçası’ (Atalay, 1999, s. 62; ED, 322; Räsänen, 1969, s. 58). Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir]*].

burtas (бұрташ) < (?): Büyükbaş hayvanlarda (deve) idrar yapamama hastalığı (KETS/III, s. 736). [Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin kökeni tartışmaya açıktır].

jelqabız (желқабыз): Deveye yel girmesi sonucunda ortaya çıkan hastalık (KETS/VI, s. 298). [*< yel ~ yil ‘yel, rüzgâr’ (ED, 916; EUTS, 296) + qabız (?)*].

kökjorğa (көкжорға): Devede görülen bir çeşit hastalık (KETS/VIII, s. 237). [*< kök ‘mavi, gök rengi; sema, gök’ (ED, 708; EUTS, 114) + < yoriğa ‘yorga, atın yürüyüşü’ (ED, 964); krş. Moğ. cirug-a ‘tırıs, eşkin; eşkin giden, hızlı’ (Lessing, 2017, s. 1245)]*].

köktalaq (көкталақ): Devenin memesinin şişmesine ve dalağa benzer şekilde morarmasına neden olan bir hastalık türü (KETS/VIII, s. 244)¹⁵. [*< kök ‘mavi, gök rengi; sema, gök’ (ED, 708; EUTS, 114) + tal+ağ < talak ‘dalak’ (ED, 495)]*].

qarabez (қарабез): Tehlikeli bir bakteri çeşidinin neden olduğu son derece tehlikeli ve bulaşıcı bir deve hastalığı (KETS/IX, s. 312; Kuralulı, 1997, s. 205; 2007, s. 30); bulaşıcı bir deve hastalığı (Koç vd., 2019, s. 313)¹⁶. [*< kara ‘kara, siyah; karanlık’ (ED, 643; EUTS, 1167) + bez ‘bez, yumuşak doku’ (ED, 388)]*].

¹³ Birleşik yapıdaki *aqbas*, hastalığın hayvanın vücudunda bıraktığı görsel izlere, yani semptomlara dayanılarak verilmesi muhtemeldir. Deve ve at gibi farklı hayvanlarda görülmesine rağmen, adlandırmada ortak belirti olan beyaz yaralar esas alınmıştır. Bu da ismin hastalığın türüne değil, ortaya çıkardığı görsel etkiye dayandığına işaret etmektedir.

¹⁴ Kazak Türkçesinde *şelek*, sıvıları koymak için kullanılan, tahtadan yapılan bir kaptır. Bu kap aynı zamanda bir ölçü birimi olarak da kullanılmaktadır.

¹⁵ Hastalığa bu adın verilmesinin sebebi, muhtemelen görsel bir benzerliktir. Hastalık nedeniyle memede oluşan morarma, rengi ve şekli bakımından dalağa benzetilmiş olmalıdır.

¹⁶ Bu adlandırma, muhtemelen hastalığın tehlikesini ve gözle görülür belirtisini bir araya getirmektedir. *Qara* kelimesi hem rengin kararmasını hem de hastalığın ciddiyetini ve ölümcüllüğünü (karanlık, kötü) ifade ediyor olmalıdır. *Bez* kelimesinin ise hastalığın vücutta hangi dokuları etkilediğini göstermeye yönelik olarak kullanıldığı düşünülebilir.

qatpa (қатпа): 1. Bağırsakların fonksiyon bozukluğuna bağlı olarak büyük dışkılamanın gerçekleşmediği kronik bir hastalık. 2. Develerde bağırsakların işlevini yerine getirememesi sonucu büyük dışkılamanın gerçekleşmediği bir sindirim sistemi hastalığı (KETS, IX/463; Kuralulı, 1997, s. 205; 2007, s. 31); 1. Kabız. 2. Zayıf, cılız (Koç vd., 2019, s. 325). [*< *kat- (< qat-) + -MA+; krş. katma ‘zayıf, ince’ (ED, 602)]*].

sarsu (сарсу): Devede görülen kötü huylu bir salgın hastalık (KETS/XII, s. 698)¹⁷. [*< sarıg (< sarı ~ sar) ‘sarı’ (ED, 848; EUTS, 197) + sub < suw < ‘su’ (ED, 783)]*].

suwawru (суауру): 1. Nemli, çamurlu otlak yerden ortaya çıkan bulaşıcı hastalık. 2. Devede görülen iltihaplı bir hastalık türü (KETS/XIII, s. 327; Kuralulı, 2007, s. 45). [*< sub < suw < ‘su’ (ED, 783) + ağır-g < ağır-g ‘ağrı, sızı, acı, hastalık’ (ED, 90)]*].

sümek (сүмек): Devenin ayağında görülen parazitik bir hastalık (KETS/XIII, s. 419; Kuralulı, 1997, s. 216; 2007, s. 45). [krş. Kzk. *süme* ‘sağmal hayvanın memesi; süt ürünü’; *sümekte-* ‘(su, ter vb.) damlamak, akmak’; Moğ. *sime-* ‘ağızına su çekmek, iç çekmek; emmek; yalamak; krş. sime ‘öz; öz su, besi suyu; usare’ (Lessing, 2017, 852)]

terme (терме): Devede görülen bir hastalık türü (KETS/XIV, s. 152). [krş. *terme* < *ter-* ‘toplamak, dermek yığmak’ (ED, 529) + *-mA*; krş. *terme* ‘Kazak halk şiirinde bir lirik şiir türü; krş. *terme* (< *ter-mA*) ‘nakışla işlenmiş dokuma’ (KETS/XIV, s. 152). Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir.]

tışqanşaq (тышқаншақ): Devenin zehirli otları yiyerek zehirlenmesinden kaynaklanan bir hastalık (KETS/XIV, s. 582). [*< *sıçğan ‘sıçan, fare’ (ED, 796) < tışqan + şA/(I)k/q; krş. tışqanşa ‘sıçana benzeyen’ (KETS/XIV, s. 582)]*].

4. Koyun ve Keçi Hastalıkları ile İlgili Adlandırmalar

aşbaspaq (ашбаспақ): Yetersiz beslenme nedeniyle ortaya çıkan koyun hastalığı (KETS/II, s. 261; Kuralulı, 1997, s. 187; 2007, s. 9). [*< *aş ‘yemek’ (ED, 253) + bas- ‘basmak, yaymak’ (ED, 370; EUTS, 34) + -MAk/q+]*].

baqaykurt (бақайқырт): Koyunlarda tırnak arasındaki derinin şişmesi ve yaraya dönüşmesiyle ortaya çıkan bulaşıcı bir hastalık adı (bulaşıcı tırnak yatağı iltihabı) (KETS/II, s. 623; Kuralulı, 1997, s. 187; 2007, s. 10)¹⁸. [*< DLT baqañaq ~ baqayaq ‘atların ayak tırnakları’ (Atalay, 1999, s. 62; ED, 322; Räsänen, 1969, s. 58) + kurt ‘böcek, solucan, kurt’ (ED, 648; EUTS, 188)]*].

basqaq (басқақ): Gebe koyunlarda vitamin eksikliğinden kaynaklanan bir hastalık (KETS/III, s. 44; Kuralulı, 1997, s. 188; 2007, s. 11). [*< ba:ş ‘yara’ (ED, s. 376; Atalay, 1999, s. 73) + k/qAq]*].

jıbırlaq (жыбырлақ): Koyunda görülen bulaşıcı bir hastalık (KETS/III, s. 44; Kuralulı, 1997, s. 198; 2007, s. 24); enterotoksemi hastalığı (Koç vd., 2019, s. 202). [*< *jıbir ‘yansıma kelime’ + lA-k/q]*].

¹⁷ Bu adlandırma, hastalığın en dikkat çekici belirtilerinden biri olan sarı renkli akıntıyı dolaylı olarak anlattığı düşünülebilir. Develerde görülen bu ağır salgın hastalık, büyük ihtimalle vücuttan sarı akıntılar gelmesi ya da vücut sıvılarının sararması gibi belirtiler göstermektedir.

¹⁸ Bu adlandırma, hastalığın hem yerini (ayak tırnağı) hem de nedenini (kurt/parazit) doğrudan açık bir şekilde belirtmektedir. Hastalık, tırnak arasında oluşan bir yara ve iltihaplanma olduğu için, halk dilindeki bu adlandırmanın, bu yaranın bir kurt veya parazitten kaynaklandığı inancına dayandığını söylemek mümkündür.

kebenek (кебенек): 1. Keçilerde görülen, son derece tehlikeli, bulaşıcı bir hastalık türü (keçilerde rastlanan dönme hastalığı). 2. Keçiye söylenen kargış (ilenç) (KETS/VII, s. 508; Kuralulı, 1997, s. 199; 2007, s. 25); keçilerde görülen bir hastalık (Koç vd., 2019, s. 235). [< *kepelek < kebelek < *kebenek ‘koyun, keçi gibi hayvanlarda görülen hastalık’ (Blagova vd., 1997, s. 29); Usmanova (2011, s. 119), kelimenin yapısını, *kebe ~ kobe ‘koyun’ + -nek şeklinde tahlil eder¹⁹].

qarasüyel (қарасүйел): Küçükbaş hayvanların yavrularında, özellikle kuzu ve oğlaklarda ağız, dudak ve ayaklarda yaralara neden olan bulaşıcı bir hastalık (KETS/IX, s. 352). [< *qara* kara, siyah; karanlık (ED, 643; EUTS, 1167) + *sigil* < Kzk. *süyel* ‘siğil’ (ED, 820)].

qiybaspaq (қибаспақ): Koyunların tırnaklarında görülen hastalık (KETS/IX, s. 538); çok fazla dışkıya basmaktan kaynaklanan koyun tırnak hastalığı (Kuralulı, 1997, s. 206; 2007, s. 31); küçükbaş hayvanlarda görülen tırnak hastalığı (Koç vd., 2019, s. 331). [< *kıg* ‘koyun pisliği’ (ED, 608) < *kıg* ‘tezek’ (ED, 608) + *bas-* ‘basmak, yaymak’ (ED, 370; EUTS, 34) + -*MAk/q+*].

qostaban (қостабан): Koyunların tırnak aralarında irin birikimine yol açan bir hastalık (KETS/X, s. 136; Kuralulı, 1997, s. 208; 2007, s. 34); koyunlarda iki tırnak arasının irin toplanması ile oluşan hastalık (Koç vd., 2019, s. 349). [< *koş* < Kzk. *qos* ‘çift, herhangi bir şeyin çifti, eşi’ (ED, 670) + *tapan* ‘taban, ayak tabanı’ (ED, 441)].

quwqumalaq (қуқұмалақ): Küçükbaş hayvanlarda (koyun, keçi) görülen bir tür hastalık (KETS/X, s. 197; Kuralulı, 1997, s. 209; 2007, s. 34). [< **kuv* ‘soluk, renksiz, solgun; kuru, kurumuş’ (CC II, 58a/3c; 60a/10) (Argunşah ve Güner, 2022, s. 635) + *kumal* ‘yuvarlak’ + -*(a)k/q* ‘koyunun yuvarlak gübresi’ (Dıbo vd., 2000, s. 135; Räsänen, 1969, s. 299)].

qulıq (құлық): Koyunlarda toynak bezinin şişmesiyle ortaya çıkan hastalık (KETS/X, s. 315; Kuralulı, 1997, s. 209; 2007, s. 35). [< *qulıq* (< **kol-(I)k/q+*) ‘ıslak yerde yatan hayvanların dizlerinin tutulmasıyla beliren bir hayvan hastalığı’ (DS VIII, s. 2912)].

pısqırırq (пысқырық): Koyunlarda görülen bir burun hastalığı (KETS/XII, s. 413; Kuralulı, 2007, s. 44). [< **pıs* ‘yansıma kelime’ + *qır-(I)k/q* ‘tıksırmak, pıskırmak, hapşurmak’].

sarıbawır (сарыбауыр): Koyunların iç organlarında sarı suyun birikmesiyle oluşan bir hastalık türü (KETS/XII, s. 714). [< *sarıg* (< *sarı*) ‘sarı’ (ED, 848; EUTS, 197) + *bağır* ‘göğüs, bağır, karaciğer’ (ED, 317; EUTS, 31)].

sekiptpe (секіртпе): Koyunlarda ağızdan köpük gelmesi, zıplama ve titreme şeklinde görülen bulaşıcı bir hastalık (KETS/XIII, s. 138; Kuralulı, 1997, s. 215; 2007, s. 44)²⁰. [< **sek-* ‘sekmek, sıçramak’ (ED, 822) < *sek-ir-* ~ *sekri-* ‘sıçramak, seğirtmek’ (Atalay, 1999, s. 503; ED, 522) < DLT *sekipt-* ‘seğirtmek, koşturmak’ (Atalay, 1999, s. 503) -*MA+* eki].

topalañ (топалаң): 1. Koyunlarda görülen bulaşıcı bir hastalık adı. 2. mec. Endişe, telaş; kargaşa, isyan (KETS/XIV, s. 273; Kuralulı, 1997, s. 218; 2007, s. 49); 1. Koyunlarda görülen, öldürücü ve bulaşıcı bir hastalık, şarbon, yanıkara. 2. mec. Telaş, panik, kargaşa, hengâme (Koç

¹⁹ Kanaatimizce bu kelime **köp-* ‘kabarmak, şişmek’ -*en* ‘deve çulu’ (Eren, 2020, s. 321) +*AK* şeklinde kurulmuş olmalıdır.

²⁰ Bu hastalık adı, hastalığın en belirgin belirtilerine, yani hayvanın zıplama ve titreme hareketlerine dikkat çekmektedir. Kelime, *sek-* ‘sekmek, sıçramak’ kökünden türemiş olup, DLT’deki *sekipt-* ‘seğirtmek, koşturmak’ ile ilişkilidir. Söz konusu adlandırma, hastalığın gözlemlenebilir davranışsal etkisini doğrudan yansıtarak, bulaşıcı hastalığın tipik belirtilerini karşılamaktadır.

vd., 2019, s. 574). [*topalaŋ* (< **top*+*Al*+*An*); krş. *topalan* ‘hazımsızlıktan ileri gelen mide ve karın ağrısı’ (DS X, s. 3962)²¹].

tüynek (түйнек): Genellikle koyun, keçi ve bazen insanlarda görülen, kramplı ağrılarla seyreden iç hastalığı (KETS/XIV, s. 273; Kuralulı, 1997, s. 219; 2007, s. 51); tifo (Koç vd., 2019, s. 593)²². [< *tügün* ‘düğüm, bağ’ (ED, 484) < *tüyün* (< *tüy*-(*U*)*n*) ‘düğüm’ +(*A*)*k/q*].

şekşek (шекшек): Keçide görülen bir tür hastalık (KETS/XIV, s. 330; Kuralulı, 1997, s. 221; 2007, s. 54). [*şekşek* ‘*şekşek ata* Kazak folkloründe keçilerin piri, koruyucusu (Koç vd., 2019, s. 671); krş. *tışek* ‘iki yaşındaki koyun’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 167); (< **şış*-‘şışmek’ + -*Ak/q*+) < **şışek* ‘iki yaşındaki koyun’ (Räsänen, 1969, s. 424); Kzk. < **şışek* < < **şek*+*CAk*].

şetpe (шетпе) < (?): Koyunda görülen bir tür hastalık (KETS/XIV, s. 351; Kuralulı, 2007, s. 54). [Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin kökeni tartışmaya açıktır].

5. Dört Tülik İçindeki Belirli Hayvanlarda Görülen Hastalık Adlandırmaları

aqtışaq (ақтышқақ): Kulun (bir yaşımdan küçük tay), domuz yavrusu, kuzu ve özellikle buzağları etkileyen bulaşıcı bir hastalık türü (KETS/I, s. 166). [< *aq* ‘beyaz, ak’ (ED, 75; EUTS, 9) + *sıç-gağ* (< *tış-GAk/q*) ‘sık sık sıçan’ (ED, 796)].

alaŋ (алаң) < (?): Büyükbaş hayvanlarda görülen bir bulaşıcı hastalık; koyunlarda görülen şarbon hastalığının bir türü (KETS/I, s. 364); koyunda görülen bir hastalık (Kuralulı, 2007, s. 5). [Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir].

alökpe/alaökpe (алөкпе/алаөкпе): 1. Çoğunlukla sığırlarda, bazen de koyun ve keçilerde görülen; hayvanın akciğerlerinde kanlanma ve göğüs boşluğunda sarı sıvı birikmesiyle ortaya çıkan bulaşıcı bir akciğer hastalığı. 2. Atın aşırı koşması sonucu nefesinin kesilmesi, çırpınıp can çekişmesi durumu (KETS/I, s. 443; Kuralulı, 1997, s. 184). [< *ala* ‘çok renkli, benekli, alacalı, lekeli’ (ED, 126; EUTS, 10) + *öpke* ‘akciğer’ (ED, 9) < *ökpe* (metatez)].

ayırma (айырма): Koyun ve sığırların arka tırnaklarında görülen bulaşıcı bir hastalık türü (KETS/I, s. 198); büyükbaş hayvanın ayağında görülen bulaşıcı bir hastalık (Kuralulı, 1997, s. 183; 2007, s. 4). [**ağır*- < **ayır*- ‘ayırma, tefrik etmek, parçalamak, bölmek’ (ED, 66; EUTS, 4) < *ayır-MA*+ (?)].

aynalma (айналма): Deve, at, koyun, keçi vb. büyükbaş hayvanların beynine tenya larvalarının yerleşmesiyle ortaya çıkan bulaşıcı bir hastalık; delibaş, dönme hastalığı (KETS/I, s. 165); büyükbaş hayvan hastalığı (Kuralulı, 2007, s. 4). [< *ayla*- ‘çevirmek, dönmek’ < *aylan*- ~ *aynal*- ‘dönmek, dolanmak, çevrilmek’ (Sevortyan, 1974, s. 109-110; Wilkens, 2021, s. 90) + -*MA*+].

bawırqurt (бауырқұрт): Uzunluğu 1-2 cm, genişliği 1 cm olan, yaprak şeklinde görünen, koyun, keçi, sığırlarda bulunan kurt (karaciğer kelebeği) ve bu parazitik kurtların yol açtığı hastalık (KETS/II, s. 181); koyun, keçi, sığırlarda görülen asalak bir kurdun neden olduğu

²¹ Kelimenin kökeni tam olarak bilinmese de “*topalan*” kelimesiyle yapılan karşılaştırma, kelimenin bir tür mide veya karın rahatsızlığıyla ilgili olabileceğini düşündürüyor. Ancak daha önemlisi, kelimenin hastalık anlamından sosyal/duygusal bir duruma geçiş yapmasıdır. Somut, gözlemlenebilir bir durumun (sürüdeki hastalık) neden olduğu duygusal ve sosyal sonuçlar (panik, kargaşa) soyut bir kavramı (endişe, isyan) adlandırmak için kullanıldığı görülmektedir.

²² *Tüynek* hastalık adı, hastalığın vücutta yarattığı “düğümlenme” hissini temel alan, mecazi ve gözleme dayalı bir adlandırma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

hastalık (Kuralulı, 1997, s. 188; 2007, s. 11)²³. [*< bağır* ‘göğüs, bağır, karaciğer’ (ED, 317; EUTS, 31) + *kurt* ‘böcek, solucan, kurt’ (ED, 648; EUTS, 188)].

berjimek (бержімек) < (?): Büyükbaş hayvanın karaciğerine ve akciğerine parazit bulaşmasıyla ortaya çıkan bir hastalık adı (KETS/III, s. 280). [Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir].

boğmala (боғмала): Zehirli mantarlar sebebiyle ortaya çıkan, aktinomiset bakterilerinin neden olduğu büyükbaş hayvanlarda (nadir olarak insanlarda) görülen bulaşıcı, kronik bir hastalık (KETS/III, s. 398); hayvanlarda uzun süren bulaşıcı bir hastalık (Kuralulı, 2007, s. 4). [*< Moğ. *bogum-a* ‘zehirli apse veya çiban, sirpençe’ (Lessing, 2017, s. 159); **buğ-(ı)-mAl+A* (?)] (bk. *buğmala*).

buwaqurt (буақырт): Büyükbaş hayvanlarda görülen bir hastalık türü (KETS/III, s. 592; Kuralulı, 1997, s. 191; 2007, s. 14). [*< *buwa* (?) + *kurt* ‘böcek, solucan, kurt’ (ED, 648; EUTS, 188)].

buzıq (бұзық): Büyükbaş hayvanlarda görülen hastalık (KETS/III, s. 645). [*< *buz-(I)k/q* ‘bozuk’ (ED, 390) < *buzıq*].

delbe (делбе): 1. Baş dönmesine, sayıklamaya ve ağrıya neden olan bir tür hastalık. 2. Hayvanların merkezi sinir sistemini etkileyen bulaşıcı bir hastalık. 3. mec. Matemli, yashı dertli, kaygılı, üzüntülü (KETS/III, s. 606); atın sinir sistemini etkileyen bulaşıcı bir hastalık (Kuralulı, 1997, s. 193). [*< tilfe ~ tilve ~ télbe < delbe* ‘abdal, âşık, deli’ (EUTS, 239); DLT *telwe* ‘deli’ (Atalay, 1999, s. 597)].

jebir (жебір) < (?): Hayvan yemlerinde tuzun ve vitaminin eksikliğinden kaynaklanan bir hastalık (KETS/VI, s. 256; Kuralulı, 1997, s. 197; 2007, s. 20); hayvanlarda yetersiz beslenme nedeniyle ortaya çıkan bir hastalık türü (Koç vd., 2019, s. 180). [Tarihî dönem metinleri ve etimolojik sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin kökeni tartışmaya açıktır].

jelinsaw (желінсау): Büyükbaş hayvanlarda memenin yaralanması, memedeki hijyen eksikliği, yanlış sağım, bulaşıcı hastalıklar vb. nedenlerle memenin iltihap kapması (KETS/VI, s. 313); memenin şişmesi sonucu ortaya çıkan ağrı (Kuralulı, 1997, s. 197; 2007, s. 21). [*< yel+(i)n < yelin* ‘meme, hayvanların memesi’ (ED, 930) + **sağ* ‘sağlıklı, sıhhatli, sağ’ (ED, 803) < **saw*].

köktişqaq (көктышқақ): Büyükbaş hayvanlarda otlama döneminde görülen bir hastalık (KETS/VIII, s. 248). [*< kök* ‘mavi, gök rengi; sema, gök’ (ED, 708; EUTS, 114) + *sıç-ğak* (< *tış-GAk/q+*) ‘sık sık sıçan’ (ED, 796)].

qaraökpe (қараөкпе): At ve develerde soğuk ve nem nedeniyle akciğerlerin kararmasıyla ortaya çıkan bir hastalık türü (KETS/IX, s. 347; Kuralulı, 1997, s. 205; 2007, s. 30); hayvanlarda zatürre, ciğerin kararması şeklinde ortaya çıkan bir hayvan hastalığı (Koç vd., 2019, s. 316). [*< kara* ‘kara, siyah; karanlık’ (ED, 643; EUTS, 1167) + *öpke* ‘akciğer’ (ED, 9) < *ökpe* (metatez)].

qarasan (қарасан): Vücut ısısının yükselmesi, deri altı kaslarının iltihaplanması, kanlı su toplanıp kararmasıyla başlayan, büyükbaş hayvanlarda görülen bulaşıcı bir hastalık (KETS/IX,

²³ Bu adlandırma, “karaciğer” anlamına gelen *bawır* ve “kurt, solucan” anlamına gelen *qurt* kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Bu adlandırma, hastalığın hem nerede ortaya çıktığını hem de ne olduğunu doğrudan ifade etmektedir. Kelime, karaciğerde bulunan parazitik kurdun ve bu kurdun yol açtığı hastalığın adını taşımaktadır.

s. 350; Kuralulı, 1997, s. 205; 2007, s. 30); şarbon, kara kabarcık, yanıkara, kara yanık (Koç vd., 2019, s. 316)²⁴. [*< kara* ‘kara, siyah; karanlık’ (ED, 643; EUTS, 1167) + *san* ‘vücut, kaba baldır’ (ED, 831; EUTS, 195)].

qaratuyaq (қаратұяқ): Büyükbaş hayvanlarda tırnak kararmasına ve topallamaya neden olan bulaşıcı bir hastalık türü (KETS/IX, s. 355); hayvanların tırnaklarında olan aksamalarına yol açan bir hastalık türü (Koç vd., 2019, s. 317)²⁵. [*< kara* ‘kara, siyah; karanlık’ (ED, 643; EUTS, 1167) + DLT *tuyaq* ‘at tırnağı, hayvan tırnağı, tuynak’ (Atalay, 1999, s. 664; ED, 568)].

qata (қата) < (?): Yem ve otlara toprak karışması sonucu büyükbaş hayvanlarda görülen bağırsak hastalığı (KETS/IX, s. 446); bir tür keçi hastalığı (Koç vd., 2019, s. 324); krş. *kata* ‘iyi gelişmemiş hayvan yavrusu’ (DS VIII, s. 2681). [Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir].

qatalaw (қаталау): Büyükbaş hayvanların bağırsaklarında üreyen bakterinin neden olduğu bir hastalık adı (KETS/IX, s. 449; Kuralulı, 1997, s. 205; 2007, s. 31). [*< *qata+la-w* (< +*la-g*)].

qılaw (қылау): Genellikle büyükbaş hayvan yavrularında ve değerli kürk hayvanlarında görülen bulaşıcı bir hastalık türü (KETS/X, s. 524; Kuralulı, 1997, s. 210; 2007, s. 37). [*< *qılaw* ‘buzağı hastalığı’ (Dıbo vd., 2000, s. 207²⁶; Räsänen, 1969, s. 263); **qıl+U(A)w*].

qotur (қотыр): İnsan veya hayvan derisinde görülebilen bulaşıcı, kaşıntılı hastalık (KETS/X, s. 151); büyükbaş hayvan derisinde görülen bulaşıcı kaşıntı (Kuralulı, 1997, s. 208; 2007, s. 34). [*< qotur ~ qodur* ‘yara üzerindeki kabuk, uyuz, kotuz’ (ED, 604; EUTS, 183)].

qumalaqqata (құмалаққата): Büyükbaş hayvanın yediği yemlerin kalın bağırsakta birikmesi ve tıkanmasıyla oluşan hastalık türü (KETS/X, s. 327). [*< *qumal* ‘yuvarlak’ + *-(a)k/q* (Räsänen, 1969, s. 299) < *kumalak* ‘koyunun yuvarlak gübresi’ (Dıbo vd., 2000, s. 135; Räsänen, 1969, s. 299) + **qata*].

qumır (құмыр) < (?): Sineklerin yumurtalarından çıkan kurtçukların neden olduğu, burundan başlayıp soluk borusuna kadar ilerleyen hayvan (koyun, keçi, deve) hastalığı (KETS/IX, s. 339; Kuralulı, 1997, s. 209; 2007, s. 36); krş. Kzk. *qumırsqa* > *qumırsğa* (İrkB 37) ‘karınca’ (Yıldırım, 2017, s. 334). [Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir].

qumqata (құмқата): At, koyun, keçi gibi hayvanların otlarla karıştırılmış kum yemeleri sonucu ortaya çıkan hastalık (KETS/X, s. 335; Kuralulı, 1997, s. 209; 2007, s. 36). [*< qum* ‘kum’ (ED, 625; EUTS, 186) + **qata*].

noğala (ноғала): 1. Göz bebeğini beyaz bir zarın kapladığı hastalık, gözün korneasının açık sarımsı bir renge dönmesi (büyükbaş hayvanlarda). 2. Kulun (atın altı aylık yavrusu) ve buzağının gözünde çıkan yara (KETS/XI, s. 562); göze düşen ak, katarakt, ak basma (Koç vd.,

²⁴ Bu adlandırma, muhtemelen hastalığın en belirgin ve ölümcül belirtisine, yani vücut etlerinin kararmasına dayanmaktadır. Tanımda geçen “kanlı su birikip kararma” durumu, kelimenin kökenindeki “kara” ile örtüşmektedir. Hastalık özellikle baldır gibi etli bölgelerde iltihaplanma ve kararmaya yol açtığından, bu görünür belirti adlandırmaya temel teşkil etmiş olabilir.

²⁵ Bu adlandırma, kanaatimizce hastalığın hayvanların tırnaklarında neden olduğu kararma ve bu kararmaya bağlı olarak ortaya çıkan topallama gibi belirtilere dayandığı görülmektedir. Hastalığın adlandırılmasının gözlemlenen bu fiziksel duruma göre verildiğine işaret etmektedir.

²⁶ Dıbo vd. (2000, s. 207-208) belirttiğine göre, bu adlandırma sığırlarda görülen çeşitli bulaşıcı hastalıkların adı olarak kullanılır. Söz konusu hastalıkların karakteristik belirtileri arasında mukoza zarlarında kabarcıklar ve ülserler yer almaktadır. Örneğin, ruam hastalığında patojenin girdiği bölgede koyu kırmızı bir nodül ve sonrasında ülser oluşurken; şap hastalığında ağız boşluğunun mukoza zarında, dilde ve burun kanatlarında sıvı dolu kabarcıklar görülür. Patlayan bu kabarcıkların (aft) bulunduğu yerlerde ise erozyonlar meydana gelir.

2019, s. 429). [*< toğa (~ tuğa) ‘hastalık, sakatlık, kör’ (EUTS, 243); < *doğala ~ *toğala < *noğala ‘göz bebeğini beyaz bir zarın kapladığı hastalık’ (Nurmağambetov, 1994, s. 72); krş. Mançuça doğō ‘kör’ (Nikitiva vd., 1975, s. 211); toğa+la²⁷ ~ noğa+la; krş. toğala*].

sarjaq (саржақ): Büyükbaş hayvan yavrularında boğaz bölgesinde şişliğe yol açan bir hastalık türü (KETS/XII, s. 687; Kuralulu, 1997, s. 215; 2007, s. 43)²⁸. [*sarığ (< sarı) ‘sarı’ (ED, 848; EUTS, 197) + yak ‘semt, kenar, taraf’ (Ünlü, 2013, s. 1221); yağa ‘taraf, yan, civar’ (ED, 898; EUTS, 280)*].

siypar (сипар): Büyükbaş hayvanlarda görülen bulaşıcı hastalıkların (alaökpe, karasan vb.) genel adı (KETS/XIII, s. 204)²⁹. [krş. Moğ. *< sibar ‘çamur, sulu çamur, balçık, bataklık; kil, sıva’ (Lessing, 2017, s. 835); Kelime, *sid- ‘işemek’ < *siy- + -MAR+ ekiyle kurulmuş olmalıdır*].

solma (солма): Çoğunlukla büyükbaş hayvanlarda ve diğer hayvanlarda görülen, keneler aracılığıyla bulaşan bir hastalık (KETS/XIII, s. 262); genellikle at, deve, sığır gibi büyükbaş hayvanlarda görülen ağırlı hastalık (Kuralulu, 1997, s. 215; 2007, s. 44). [*< *sol- ‘kaybolmak’ (EUTS, 208) + -MA+*].

şeginşek (шегіншек): Büyükbaş hayvanlarda görülen hastalık (KETS/XIV, s. 319). [**çekin- ‘çekilmek’ (ED, s. 416) < şegin- + -şAk/q+ eki*].

şorsüyek (шорсүйек): Büyükbaş hayvanın kemiklerinin aşırı büyümesi hastalığı; kemik büyümesi (KETS/XIV, s. 404). [*Kıp. çor ‘hastalık’; çorlu ‘hasta, çaresiz’ (Toparlı vd., 2019, s. 53) + süñük (< süyek) ‘kemik’ (ED, 838; EUTS, 214)*].

tentek (тентек): Büyükbaş hayvanların beynine kurt (tenya larvası) yerleşmesi nedeniyle oluşan bir hastalık türü (KETS/XIV, s. 119; Kuralulu, 1997, s. 217; 2007, s. 48); delibaş hastalığı (Koç vd., 2019, s. 562). [*< Moğ. *teneg ‘ahmak, budala, sersem; anlayışsız, geri zekâlı; ahmaklık, sersemlik’ (Lessing, 2017, s. 952)*].

teñge (теңге) (< (?): Büyükbaş hayvanlarda görülen ağız hastalığı (KETS/XIV, s. 123). [Kelimenin kökü kesin olarak belli değildir].

toğala (тоғала): Büyükbaş hayvanlarda göz dokusunun şişmesiyle oluşan bir hastalık (KS, s. 1250). [*< toğa (~ tuğa) ‘hastalık, sakatlık, kör’ (EUTS, 243); < *doğala ~ *toğala < *noğala ‘göz bebeğini beyaz bir zarın kapladığı hastalık’ (Nurmağambetov, 1994, s. 72); krş. DLT <*toğa ‘hastalık, iç ağırlığı’ (Atalay, 1999, s. 630) +la eki*].

²⁷ Gabain (2007, s. 47), bu ekin çok eski bir ek olduğu belirtirken, söz konusu ekin yüklem veya cümle belirleyicisi işlevine sahip olduğunu ifade etmektedir. Karaağaç (2013, s. 274) ise, günümüzde bu ekin sadece birkaç örnekte görüldüğünü ve artık aktif olarak kullanılmadığını belirtmektedir. Aynı şekilde, Kazak Türkçesinde de bu ek çok işlek değildir.

²⁸ Büyük ihtimalle, bu adlandırma, hayvanın boğaz bölgesinde oluşan şişliğin rengi sarıya çaldığı veya iltihaplı dokudan dolayı o bölgede sarımtırak bir görünüm oluştuğu için bu isim verilmiştir.

Bu bağlamda, sarjaq adlandırmasının hastalığın rengine (sarı) ve vücuttaki yerine (boyun/boğaz yanı) atıfta bulunan, gözleme dayalı ve tanımlayıcı bir adlandırma olduğunu söylemek mümkündür.

²⁹ Hastalık adının “çamur” veya “bataklık” anlamına gelen bir kelimeyle ilişkilendirilmesi, bu tür hastalıkların kaynağına dair bir halk bilgisine işaret ediyor olabilir. Birçok bulaşıcı hastalık, kirli, nemli ve mikrobun kolayca yayılabileceği ortamlardan (çamurlu veya bataklık alanlar) kaynaklanabilir. Bu nedenle, hastalığın adının, hayvanların bu tür ortamlarda maruz kaldığı kirliliğe gönderme yapması muhtemeldir.

6. Sonuç

Bu makalede, Kazak Türkçesindeki “tört tülük” kavram alanına ait, at, sığır, deve, koyun ve keçi gibi hayvanlara özgü 104 hastalık adı incelenmiştir. Çalışma kapsamında, atlarla ilgili 31, sığırlarla ilgili 7, develerle ilgili 16, koyun ve keçilerle ilgili 17 ve dört tülük hayvanlarda ortak olarak görülen 33 hastalık adı tespit edilmiştir. Çalışmada, *aqtışqaq, alan, ayırma, aynalma, bawırqurt, delbe* gibi birçok hastalık adının “tört tülük” içindeki bazı hayvanlarda ortak biçimde kullanıldığı belirlenmiştir. Bu durum, çalışmada söz konusu hastalık adlarının kullanım alanlarına göre beş başlık altında sınıflandırılmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmada ele alınan hastalık adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan *tolaw* ve *saqaw* hastalık adlarının Eski Türkçe metinlerde görülmemesi Moğolca kökenli olma ihtimallerini kuvvetlendirmektedir. Çalışmada *kiyeñki, mandam, mañdam, som, baqana, burtaş, jelqabız, qata, qumır, berjimek, buwaqurt, tenge* gibi bazı hastalık adlarının ise kökenleri kesin olarak belirlenememiştir.

Çalışmada, hastalık adları yapı bakımından incelendiğinde, *bögen, buğımala, burlıǵuw, jalman, jamandat, jatalaq, köksaw, qolaw, qırşanqı, mañqa, sendelme, şubırtpa, tisew* gibi toplam 40 hastalık adının türemiş yapıları olduğu belirlenmiştir. *Alaqaraq, jelqabıq, jeltoqım, jemtüsuw, kiyizqurt, qaraqaptal, qaraqarın, qaratalaq, quwtıyay, sarısolma, sasıqtaban* gibi 44 tane hastalık adının ise birleşik yapıları olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada, *som, alan, jebir, qata, tenge* gibi kelimelerin kökleri bilinemediği için basit yapıları kelimeler olarak değerlendirilmiştir.

Yapılan çalışmada, tespit edilen türemiş yapıları hastalık adlarının {+A}, {+An}, {+Ak/q}, {+CAk/q}, {+GAk/q}, {+k/qA}, {+IA}, {+U/(A)w}, {+sII}, {+şAk/q}, {-Ak/q+}, {-GAk/q+}, {-GI+}, {-(I)k/q+}, {-(I)t+}, {-k/q+}, {-MA+}, {-MAk/q+}, {-MAN+}, {-MAr+}, {-şAk/q+}, {-şAk/q}, {-U/(A)w+} yapım ekleriyle kurulduğu belirlenmiştir. Ayrıca, hastalıkların adlandırılmasında “*aq, ala, qara, kök, sarı*” renk adlarının kullanıldığı, bu renk adlarının çeşitli leksik birimlerle birleşerek (*aqbas, alagülük, alaqaraq, köksaw, qaratalaq, qaraqarın, sarısolma* gibi) hastalık adları oluşturduğu görülmüştür.

Hastalık adlandırmalarının oluşum sistematığının, hayvanın fiziksel özellikleriyle, hastalığın etkilediği organlarla (akciğer, karaciğer, deri, tırnak, vb.) veya gözlemlenen belirtilerle (kaşıntı, şişlik, topallık, dönme, ishal, vs.) ilişkili olduğu görülmüştür. Ayrıca, hastalıktan etkilenen bölge (*jemtüsuw, sasıqtaban* gibi), hastalığın bulaşıcılığı (*jamandat, kiyizqurt* gibi), mevsimsel görülme sıklığı (*köktışqaq*) veya hayvanın genel durumu (*aşbaspaq, qata*) gibi çeşitli özelliklere de işaret edildiği belirlenmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, Kazak Türkçesinin dört tülük hayvan hastalıklarına dair zengin söz varlığını ve bu alanın kültürel derinliğini gözler önüne sermektedir. İncelenen adlandırmalar, Türk toplumunun geçmişten günümüze aktardığı bilgi birikimini, hayvan hastalıklarına yönelik algılarını ve kültürünü anlamak için değerli bir kaynak niteliğindedir.

Kısaltmalar

CC: Codex Cumanicus,

DLT: Divânü Lûgât-it-Türk,

DS: Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,

ED: bk. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,

ET.: Eski Türkçe,

EUTS: Eski Uygur Türkçesi sözlüğü,

KETS I-IX: Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi (Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü),

Kzk.: Kazak Türkçesi,

Moğ.: Moğolca

Kaynaklar

- Argunşah, M. ve Güner, G. (2022). Codex Cumanicus. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1999). *Kâşgarlı Mahmud-Divânü Lûgât-it-Türk* (Dizin). Ankara: TDK Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2018). Tek örnek yundak sözcüğü üzerine inceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 66(1), 151-163.
- Blagova, G. F., Dıbo, A. V. ve Rassadin, V. İ. (1997). *Etimologicheskij slovar' Tyurkskih yazikov (Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy "k", "q")*. Moskva: Rossijskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- Blagova, G. F., Dıbo, A.V., Nasilov, D. M., Levitskaya, L. S., Rassadin, V. İ. ve Potseluevskiy, E. A. (2003). *Etimologicheskij slovar' Tyurksih yazikov. (Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie leksicheskiye osnovı na bukvy "l", "m", "n", "p", "s")*. Moskva: Rossijskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca çalışmaları*, (çev. Fatma Kömürcü), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press.
- Dıbo, A. V., Levitskaya, L. S. ve Rassadin, V. İ. (2000). *Etimologicheskij slovar' Tyurkskih yazikov. (Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie leksicheskiye osnovı na bukvy "k")*. Moskva: Rossijskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- Egamberdiyev, M. ve Amina, A. (2023). Kazak Türklerinin kültür tarihinde koyun başını ikram etme geleneği, *Milli Folklor*, 18(140), 119-129.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud-Divânü Lûgât-it-Türk (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)*. Ankara : TDK Yayınları.
- Gabain, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev: Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları,
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Iskakov, A. ve Veli, N. (ed.) (2011). *Qazaq ädebiy tiliniñ sözdigi On bes tomdıq*. Almatı: Til Bilim İnstitutı.
- Kaplanlıran, D. (2017). Kavram alanları açısından Kazak Türkçesinde ‘Tört Tülik’ kapsamında yer alan hayvan adları. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(9), 38-58.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Kaydar, E. (2014). *Ğılımdağı ğumır (Qazaq tili etimologiyasınıñ ğılımiy-teoriyalık negizderi)*. Almatı: Sardar Baspa Üyi.
- Koç, K., Ayabek B. ve Vehbi B. (2019). *Kazak Türkçesi Türkiye-Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kuralulu, A. (1997). *Kazak дәstürli мәдениетиниң entsiklopediyalık sözdiği*. Sözdik-Slovar Baspası.
- Kuralulu, A. (2007). *Mal şarwaşılıǵına, eginşilikke, ańşılıqqa baylanıstı terminder men söz tirkesteriniñ tüsindirme sözdiği*. Almatı: Öner Baspası.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
- Miras K. (2013). Türklerde zenginlik ve bereket algısı ‘Tört Tülük’e teorik yaklaşım ve Divanu Lugatı’t-Türk’ten Örnekler. *Journal of Turkish Studies*, 8(3), 1051-1062.
- Nikitiva N. A. (ed.) (1975) *Sravnitelny slovar tunguso-mançjurskih yazıkov: Materyali k etimologicheskomu slovaryu. I-II*. Moskva: Akademiya Nauk.
- Nurmağambetov, A. (1994). *Bes jüz bes söz*. Almatı: Ravan.
- Radloff, W. (1911). *Opit slovary Tyurkskih narechiy (Versuch eines wörterbuches der Türk-dialekte)*. S. Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologicheskii slovar Tyurksih yazıkov (Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye)*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1993). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü C. I-XII (2. Baskı)*. Ankara: TDK Yayınları. (DS)
- Uçar, E. (2022). Tuñuquq Yazıtlarında ince sıradaki ok enklitiğinin yazımı ve bazı satırların (11 = I/G 4, 16 = I/G 9, 21 = I/D 4 ve 30 = I/K 6) yeniden yorumlanması. *Journal of Old Turkic Studies*, 6(1), 135-147.
- Usmanova, S. (2011). Altay dillerinde üst giysi adları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 11(1), 15-23.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Veli, N., Kurmanbayulı, Ş., Malbakov, Şoybekov, R., Küderiyanova, K., Jubaeva, O., Janabekova, A., Fazıljanova, A., İysaeva, J. ve Üderbaev, A. (2013). *Qazaq sözdigi: Qazaq tiliniñ birtomdıq ülken tüsindirme sözdigi*. Almatı: Devir baspası. (KS)
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon yazılı metinlerin dili*. Ankara: TDK Yayınları.

Extended Abstract

Kazakh Turks are one of the Kipchak Turkic tribes who adopted a nomadic lifestyle throughout history. As a natural result of the steppe culture and nomadic way of life, animal husbandry has been among the main sources of income for the Kazakh people. For centuries, among the animals they raised, Kazakh Turks gave special importance especially to “horses, cattle, camels, and sheep-goats” and named these animal types with the concept of “tört tülik” (Egamberdiyev and Akhantaeva, 2023, p. 120). In Kazakh Turkish, although the standalone use of the word “tülik,” defined as “the general name for large and small livestock” (Koç et al., 2019, p. 594), is not widespread, this concept is mostly expressed with the prefix tört “four.” Word phrases in this structure composed of repetitions with different lexical meanings, such as azık-tülik “food and drink items,” kiyim-keşek “clothing, attire, dress,” and jebir-jesir “the poor and destitute,” are frequently encountered in Kazakh Turkish. Furthermore, in Kazakh Turkish, this general naming also includes the female, male, young, and types of the animals (Kaplankıran, 2017, p. 40). Kosıbayev (2013, p. 1053) states that the expression “tört tülik” actually means “four-haired” or “four-fleeced,” and in this usage, it does not refer to an animal with four hairs but specifically points to these four different types among hairy animals (horse, camel, cow, sheep-goat). In other words, the word phrase “tört tülik” essentially corresponds to the meaning “four (types of) hairy (animals).” This concept is accepted as an indicator of wealth and abundance in Turkic culture (Kosıbayev, 2013, p. 1053).

For Kazakh Turks, a rich terminology has formed with words expressing many elements related to animals like horses, camels, cattle, sheep, and goats, called “tört tülik.” In this context, in traditional Kazakh folk medicine, diseases specific to these four animals, the conceptualization and naming of diseases, hold an important place in the vocabulary of Kazakh Turkish. On the other hand, it is observed that diseases specific to “tört tülik” animals in Kazakh Turkish have not been extensively studied in terms of form, meaning, and origin. In this study, names related to animal diseases originating from Kazakh folk medicine have been evaluated within the context of the “tört tülik” concept area. In line with this objective, material related to the subject was identified by scanning the basic dictionaries of Kazakh Turkish.

Among these dictionaries, firstly, Qazaq ädebiy tiliniñ sözdigi (Dictionary of the Kazakh Literary Language) (2011), which significantly contains the vocabulary of Kazakh Turkish, was scanned, and data were obtained and recorded. Then, these data were compared with the works titled Qazaq sözdigi: Qazaq tiliniñ birtomdyq ülken tüsindirme sözdigi (Kazakh Dictionary: A Large One-Volume Explanatory Dictionary of the Kazakh Language) (2013), A. Kuralulı’s Qazaq дәstürli мәдениетiniñ entsiklopediyalıq sözdigi (Encyclopedic Dictionary of Kazakh Traditional Culture) (1997), and Mal şarwaşılgına, egiñilikke, ańsılıqqa baylanıstı terminder men söz tirkesteriniñ tüsindirme sözdigi (Explanatory Dictionary of Terms and Word Phrases Related to Livestock Breeding, Agriculture, and Hunting) (2007). In the study, headwords were translated from Kazakh Turkish to Turkey Turkish. Due to the limits and scope of the study, other foreign-origin words, especially Latin, used in modern veterinary medicine terminology were not included in this study. In this study, by utilizing A. Kuralulı’s (1997) work, animal disease headings belonging to the “tört tülik” concept area were determined and classified according to concept areas. Within the scope of this study, explanations for each illness name discussed were provided as much as possible; the uses of these illness names in the historical periods of the Turkic language were examined, and references were made to the main etymological dictionaries of the Turkic language.

As a result of the examination conducted, 31 illness names related to horses, 7 related to cattle, 16 related to camels, 17 related to sheep and goats, and 33 illness names seen commonly in dört tülük animals were identified. Due to the presence of the most numerous and commonly encountered illness names in dört tülük animals (e.g., aqtışaq, alaň, aynalma, delbe, etc.), these names have been classified under five main headings according to concept areas.

As a result of the examination conducted, it was observed that the relevant illness names were derived from the physical characteristics of the animal, from the organs affected by the disease (lungs, liver, skin, hooves, etc.), or from observed symptoms (itching, swelling, lameness, turning/spinning, diarrhea, etc.). Furthermore, it was determined that they also pointed to various characteristics such as the affected area (like jemtüsuw, sasıqtaban), the contagiousness of the disease (like jamandat, kiyizqurt), seasonal occurrence (köktişaq), or the animal's general condition (aşbaspaq, qata). In the naming of illnesses related to the subject, it was seen that the color names “aq” (white), “ala” (pied/dappled), “qara” (black), “kök” (blue/green/sky), and “sarı” (yellow) were used, and these color names combined with various linguistic units to form illness names (like aqbas, alagülik, alaqaq, köksaw, qaratalaq, qaraqarın, sarısolma). Furthermore, the origins of some illness names (kiyeñki, mandam, mañdam, som, burtaş, jelqabız, kökjorğa, qata, berjimek, buwaqurt, teñge, şetpe) could not be definitively determined, while many illness names whose origins were determined were found to be Turkic. Nevertheless, it was determined that the majority of the names forming the root or stem in derived names (like tisew, müyizgek, ayırma, aynalma) reached modern Kazakh Turkish from historical dialects. On the other hand, it was detected that some illness names like jeltoqım, kökjorga, qaraqaptal, teneg, tolaw, and saqaw have the characteristic of being common words in both Turkic and Mongolian languages.

In conclusion, the names related to animal diseases discussed in the study have revealed the depth and cultural importance of Kazakh Turkish vocabulary in this field. Furthermore, the aforementioned names constitute a valuable resource for understanding, in a general sense, the knowledge accumulated by the Turkic nation from past to present, their perceptions regarding animal diseases, and the role of language in this field.

